

HILLARY NEM KÉSLEKEDETT: MÁSNAP MAGA IS KIADOTT EGY nyilatkozatot, miszerint férje iránti szerelme „erősebb a haragjánál” és „hisz a házasságukban”. Clintonék semmiképp sem akarták, hogy bárki is úgy gondolja, különválásra vagy a házasság felbontására készülnek, ugyanakkor a külvilág felé gondos mérlegeléssel azt mutatták, hogy némileg elidegenedtek egymástól. Mindketten tudták, „az embereknek látniuk kell, hogy Billt kúrára fogták: magányos vezekelésre, jóvátételre, nevezük bárminek” – írta Bob Woodward. Nem esett nehezükre azt a látzatot kelteni, hogy kapcsolatuk hűvösebbé vált; beosztottaik kedvükre pletykálhattak a kettejük közti feszültségről. Ám a valóság – a tőlük megszokott módon – ennél jóval bonyolultabb volt.

Házasságuk közel huszonhárom éve alatt Bill számtalanszor került hasonló helyzetbe. Az elnök legújabb vétkei azonban minden eddigit felülmúltak: feleségét az egész világ előtt alázta meg. Hillary dühös volt, és maga is érezte, hogy túl sok van már férje számláján. De nemcsak ez aggasztotta. Chelsea-t lelkileg és testileg is nagyon megviselte, hogy apja egy nála mindössze hét évvel idősebb nővel kezdett ki. Ennek ellenére nem volt kétséges, hogy Hillary Bill felesége marad, hiszen nehezen boldogultak volna a másik nélkül. Eleanor Acheson, Hillary wellesley-i barátnője és Bill igazságügyminiszter-helyettese szerint „elválaszthatatlan lelki egységet” képeztek. Mint Sidney Blumenthal megjegyezte, ők ketten olyan politikai erőt képviselnek, amelyet semmiért sem hajlandók feladni.

Augusztus 18-án, kedd délután már láthatóak voltak a családi válság első jelei. Bill, Hillary és Chelsea a Fehér Ház kertjében az elnöki heli-

kopter felé sétált, amely Martha's Vineyard szigetére repítette őket. Bő két héttel korábban a *Newsweek* azt jósolta, hogy az indulás „a sajtó számára rendezett színjáték lesz”, ám a drámai képpel, amelyben az összetartás és az elzárkózás egyszerre volt jelen, az elnök és családja alaposan rácaffolt erre. Chelsea a szülei kezét fogta, a napszemüveget viselő Hillary egyenes háttal, végig maga elé meredve gyalogolt, Bill pedig lehajtott fejjel vezette Buddyt pórázán. A jelenetet Monica Lewinsky is látta, és így nyilatkozott: „Szörnyen érzem magamat Chelsea miatt, hiszen szülei szexuális titkaiba egyetlen fiatal lány sem gondol bele szívesen. Őszintén sajnálom szegényt.” Egyik barátja szerint Chelsea „a szüleinek segítő gyermek szerepét öltötte magára. Sosem volt engedetlen, nem szerette volna tönkretenni a róla kialakult képet azzal, hogy karba tett kézzel gyalogol, vagy lemarad a szüleitől. Ennél sokkal értelmesebb volt”.

Mike McCurry szerint, miközben a helikopter az Andrews légitámaszpont felé tartott, Bill „egy könyvbe temetkezett. Hillary és Chelsea végig nagyon csendes volt”. McCurry megpróbált beszélgetést kezdeményezni: elmondta, hogy még sosem járt Martha's Vineyard szigetén, és megkérdezte, mit ajánlanak neki. A first lady és lánya adott neki néhány tanácsot. „Sikerült megtörnöm a jeget” – mondta McCurry. Később átszálltak az elnöki különgépre, ahol Bill folytatta az olvasást, Hillary pedig elaludt. A first lady irodája arra kérte a család barátait, hogy menjenek ki eléjük a repülőtérré, így a leszállópálya mellett népes fogadóbizottság várta őket, Vernon Jordannel az élen. Amint kiléptek a gépből, Jordan az elnökhöz lépett és átölelte. Utána Chelsea szállt ki, aki meglepően higgadtan tűnt. „Ő volt a nagykövetük – mondta Rose Styron. – Mindannyiunkkal váltott pár szót.” Chelsea még össze is nevetett az apjával, miközben tovább-sétáltak.

A következő három napban az elnököt teljesen lefoglalta az afrikai bombatámadás és a tervezett megtorlás. Az indulás előtti reggelen az ovális irodába hívta nemzetbiztonsági tanácsadóit, hogy megbeszéljék a lehetséges célpontokat. „Clinton nem tűnt zaklatottnak vagy elkeseredettnak: a szobában tartózkodók nagy része sokkal nyugtalanabb volt nála – mondta Strobe Talbott. – Minden figyelmét az aktuális témának szentelte.” Egyik főtanácsadója így nyilatkozott: „Az elnök volt az egyetlen olyan személy, akit nem vetett vissza a vallomás. Már régóta tudta, hogy be fog ütni a krach, és volt ideje felkészülni rá. Szívós volt, ami persze egy-

fajta magasabb szintű önáltatás; mintha csak azt mondta volna, »Az istenit, nem érdekel, mik az esélyek: sikerülni fog. Ha elég erősen kapaszkodom abba a farönkbe, jöhet a vízesés.«»

Bill saját parancsnoki központot állított fel a Friedman-birtok vendégházában. Ötvenkettedik születésnapját is itt töltötte, és Don Kerrick tábornokkal, a Fehér Ház helyzetelemző szobájának vezetőjével tárgyalt a haditervről. Hillary is közreműködött a bombázásokról szóló bejelentés összeállításában, ami jól mutatta, hogy továbbra is képesek a közös munkára. „Hillary tudta, hogy muszáj elfojtania dühét – mondta McCurry. – Tisztában volt vele, hogy Billnek ébernek kell lennie, és nehéz, ellentmondásos döntéseket kell hoznia. Abból, ahogy velem és Kerrickkel beszélt, érezni lehetett, hogy tudja, mi lesz a döntés. Az elnök és Kerrick felhívta Cohen védelmi minisztert és a Nemzetbiztonsági Tanácsot, majd a tábornok elhagyta a központot. Hillary ekkor azt mondta neki: »Nyilván nem lesz könnyű meggyőznünk az embereket a döntés helyességéről. Fiúk, remélem, mindent megtesznek, hogy látni lehessen, az elnök az egészet alaposan átgondolta!« Tudatában volt, hogy milyen faramuci helyzetbe kerültek.» Hillary ezzel a kormánynak arra az aggodalmára utalt, miszerint a bombázást – mint az *Amikor a farkok csóválja* című filmben – a közvélemény a Lewinsky-ügyről történő figyelemelterelésnek tartja majd.

Bill szokásos születésnap ünnepsége aznap este elmaradt. A család Vernon és Ann Jordan társaságában töltötte az estét, akik rostonsült csirkét és kókusztorrtát szolgáltak fel. Az elnök vacsora után visszatért a rögtönzött helyzetelemző szobába, ahol hajnali fél kettőkor George Tenettel, a CIA igazgatójával tárgyalt. Másfél órával később engedélyt adott Sandy Bergernek, hogy afganisztáni és szudáni célpontok ellen elindítsák a manőverező rakétákat.

A válaszcsepásokat az elnök augusztus 20-án, csütörtökön délután egy óra ötvenöt perckor jelentette be. Első ízben beszélt az amerikai népnek Oszama bin Ladenről és az al-Kaida terrorhálózatról; a kormány szerint ők is kapcsolatban álltak a bombatámadással, és erre állítólag meggyőző bizonyíték is volt. Elmondta, hogy az Afganisztánra kilőtt rakéták célpontja a „világ egyik legaktívabb terroristaközpontja” volt, Szudánban pedig egy olyan „vegyi fegyvergyárat” vettek tűz alá, amelyik kapcsolatba hozható bin Laden hálózatával. A fő cél az volt, hogy csapást mérjenek „a terroristák hadműveleti bázisára és infrastruktúrájára, és meggyengítsék

öket, hogy ne fordulhassanak többé az amerikaiak és más ártatlan emberek ellen”.

Ezután Bill egyből visszarepült Washingtonba, és öt óra harminc percor az ovális irodából beszédet mondott a hadműveletről. Bin Ladenről azt mondta, hogy „napjainkban ő a nemzetközi terrorizmus egyik legfőbb szervezője és támogatója”, valamint hogy az általa vezetett csoportok „gyűlölik a demokráciát, fanatikusan rajonganak az erőszakért és eltorzítják saját vallásuk tanításait, hogy szabadon gyilkolhassák az ártatlanokat”. Az Infinite Reach, vagyis „végtelen hatókör” hadművelet célja a „közvetlen fenyegetés megszüntetése” volt. Az afgán támaszpontra azért esett a választás, mert „jó okuk volt feltételezni, hogy aznap több kulcsszerepet játszó terroristavezér is a táborba látogatott”. Külön kiemelte, hogy ezzel „hosszú harc veszi kezdetét a szabadság és a fanatizmus, a joguralom és a terrorizmus között”. Ennek ellenére elnöksége hátralevő hónapjai alatt alig féltucatszor tett említést bin Ladenről és az al-Kaidáról: néhány nappal később egy rádiós beszédben, egy szeptember eleji sajtókonferencián egy feltett kérdésre válaszolva, januárban a *New York Times*-nak adott interjúban és a *State of the Union* beszédben, 2000 májusában az Amerikai Egyesült Államok Parti Őrségének Akadémiáján tartott évnyitó ünnepélyen, s végül két hónappal később egy Joe Klein által készített interjúban. A témáról ráadásul egyszer sem beszélt részletesen vagy összefüggéseiben, mindig csak utalt rá. 1999-ben és 2000-ben Bill az al-Kaidának menedéket adó afgán radikális tálib kormány ellen gazdasági szankciókat vezetett be, ám további katonai lépéseket nem tett.

Amerika szövetségesei – Borisz Jelcinnel az élen – a támadást indokolatlan, egyoldalú akciónak bélyegezték. Az otthoni felmérések szerint az emberek 73 százaléka támogatta a válaszcsapást, ám a Bill által csak „okoskodóknak” aposztrofált értelmiségiek közül sokan a „farok csóválja” jelenséget gyanították a háttérben. Ennél sokkal nagyobb baj volt, hogy a támadások hatástalannak bizonyultak; Joe Klein „ostoba erőfitogtatásnak” nevezte a hadműveletet. Bin Laden és kísérete még a bombázás előtt elhagyta a kiképzőtábor, és kiderült, hogy a Szudánban lebombázott Al-Sifa gyógyszergyár elleni bizonyítékok valójában nem túl meggyőzőek. A következő hónapokban a Clinton-kormány hivatalnokai csendben maguk is belátták: nincs bizonyíték rá, hogy a gyárban vegyi fegyvereket állítottak elő, vagy hogy a gyár tulajdonosa kapcsolatban állt bin Laden-

nel. A *U.S. News & World Report* saját nyomozást indított az ügyben, és egy évvel később arra a következtetésre jutott, hogy „lényegében minden hamisnak bizonyult, amit a kormány a támadás utáni napokban az Al-Si-fáról állított”.

Bill péntek délután visszatért Martha's Vineyard szigetére. A következő tíz nap során megkapta a büntetést, ami a Lewinsky-ügy miatt járt neki. Hillary és politikai tanácsadói nyomására visszavonta Terry McAuliffe-nak szóló meghívását, akivel három napot golfozott volna. „Eldöntötték, hogy egyedül fogja tölteni az idejét – mondta McAuliffe. – Hillary világosan megmondta, hogy ezt akarja.” Bill hosszú sétákat tett a parton Buddy társaságában. Az emeleten alvó Hillary a földszinti kanapéra száműzte; persze nem ez volt az első ilyen alkalom. A first lady később azt írta, hogy „képtelen volt elfojtani dühét”, nem tudott harag nélkül szólni férjéhez – aki pedig számtalanszor bocsánatot kért tőle –, és folyamatosan a „megbékéléshez vezető utat” kereste. Bár komoly sérelem érte, „Hillary nem volt féltékeny – mondta egyik barátja. – Az ő önbi-zalma páratlan. Nem vár külső megerősítést, nincs szüksége bizonyíték-ra férje szerelméről. És a legkevésbé sem érdekli, ha az emberek nem értik meg”. Egyvalami viszont foglalkoztatta: az, hogy „Bill miképpen tudná rendbe hozni a dolgot Chelsea-vel”.

Bill Hillary szerint „összeavarta” lányukat és „fájdalmat okozott neki”. Nyilvánvaló volt, hogy Chelsea „eléggé megharagudott” Billre – mondta az egyik fehér házi alkalmazott. Apjával alig beszélt, és ideje nagy részét Jill és Ken Iscol otthonában töltötte, akik szülei jó barátai voltak.

Bill, Hillary és Chelsea a szokásosnál jóval ritkábban ment el együtt otthonról. Bill alig mozdult ki, Hillary barátai társaságát kereste. Együtt vacsorázott Katharine Grahammel, akiről tudta, hogy „maga is átélte a hűtlenség fájdalmát”. Maurice Tempelsman, aki korábban hosszú ideig Jacqueline Kennedy társa volt, meghívta a jachtjára. Azt mondta neki, hogy „Bill igazán szereti őt, és reméli, hogy Hillary meg tud neki bocsátani”. Tempelsman értett a szokatlan kapcsolatokhoz: még akkor sem vált el három gyermeke anyjától, amikor összeköltözött Jackie-vel, a volt first ladyvel.

Egy másik délután Hillary a gazdag kaliforniai Kelly Day vitorlás hajóján kirándult néhány barátnőjével. Az úton Ann Jordan, Jill Iscol, Linda Fairstein író és ügyész, Lucy Hackney és Susan St. James színésznő is

részt vett. A jacht hátsó részén ültek a napsütésben, és utazásaikról beszélgettek, majd megebédeltek. Nem voltak harsány nevetések, és senki nem merte szóba hozni Hillary házasságát. „A csoportból néhányan azt hitték, Hillary végre elengedi magát és kiönti a lelkét, de tévedtek – mondta Lucy Hackney férje, Sheldon. – Csupa barát vette körül: ha akarja, nekik bármit elmondhatott volna. Persze nem volt meglepő, hogy hallgatott. Arra jutott: nem engedheti meg magának, hogy bármiről is szabadon beszéljen.”

Augusztus 22-én, szombaton Bill és Hillary úgy érezte, muszáj megjelenie a Steven Rattner befektetési bankár és felesége, Maureen White demokrata adománygyűjtő otthonában tartott nagyszabású vacsorán. Az elnöki pár csak este hat óra után jelezte a házigazdáknak, hogy eljön. „Tudták, hogy nem rejtőzhetnek el – mondta az egyik Martha’s Vineyard szigetén élő vendég. – Mindannyian sejtettük, hogy ott lesznek.” Bill és Hillary külön lépett be Rattnerék otthonába, tovább erősítve azt a benyomást, hogy nem szólnak egymáshoz. A protokollnak megfelelően külön asztalhoz ültek, a kert egymástól távoli pontjain. Bill a háziasszony asztalánál élénk, ám kissé töredezett beszélgetésbe kezdett Alan Dershowitz harvardi jogászprofesszorral a Biblia házasságtörésre vonatkozó előírásairól. Heves vitát folytattak a tízparancsolatról, és Bill igen érdekes elemzést adott a szodomai bűnösökről. „Bár Monica Lewinsky neve nem került elő, arról volt szó, hogy lehetséges-e a megbocsátás” – mondta az egyik vendég, aki hallotta a beszélgetést.

A házigazda asztala az egyik közelben ülő barát szerint „mintha nem is ugyanazon a bolygón lett volna. Hillary egyáltalán nem akart beszélni a dologról”. Miután megtárgyalták a chicagói oktatás helyzetét, valaki végül elszánta magát: „Az utóbbi néhány hét elég nehéz lehetett. Minden rendben?” „Hát persze – válaszolta Hillary, majd gyorsan témát váltott. – Meséljenek, mit csinálnak a nyáron?” „Ez a különbség kettejük között – mondta a már említett barát. – Végig a kormányzati politikáról volt szó. Magunktól ki nem találtuk volna, hogy a férje nemrég ország-világ előtt bevallotta, hogy megcsalta őt.”

Néhány nappal később Clintonék ismét együtt mutatkoztak: ezúttal rövid hajókirándulást tettek Walter és Betsy Cronkite társaságában. Három órát töltöttek a vitorlás hajón; Bill ezalatt szinte végig Walterrel beszélt, míg Hillary Betsyvel társalgott. Chelsea a hajó hátsó részében maradt a titkosszolgálat ügynökeivel. Bill rengeteg kérdést tett fel a

vitorlázással kapcsolatban, belenézett Cronkite hajózási térképeibe, és a polgárháborúról beszélgetett Cronkite-ék tizenéves unokájával. „Nem mondanám, hogy sokat csevegtek egymással – mondta Walter Cronkite. – Hillary alig folyt bele a beszélgetésbe.”

Bill és Hillary Martha's Vineyard szigetén élő barátai úgy látták, a házaspárnak minden erejére szüksége van, hogy megfeleljen a kötelező udvariasságnak. Ám azok, akik igazán ismerték őket, érezték, hogy már elindultak a békülés felé vezető úton. Lisa Caputo, Hillary korábbi sajtótitkára látta őket a nyaralás alatt, és azt mondta, a first lady „már tisztában van a tényekkel, s továbbra is kiáll a férje mellett. A kettejük közti kapcsolat olyan hihetetlenül szoros, hogy még egy ilyen helyzetet is képesek átvészelni”. Ken Auchincloss, a *Newsweek* egyik szerkesztője és felesége, Lee aznap délután, amikor a Clinton család a szigetre érkezett, véletlenül maga is meggyőződhetett erről. Clintonék ekkor még egyáltalán nem érintkeztek a nyilvánosság előtt. Auchinclossék épp a Friedman-birtokkal szomszédos házuk közelében sétáltak, amikor a parton megpillantották Clintonékat, akik Lee szerint „egészen belefeledkeztek a beszélgetésbe”. Pár pillanattal később Bill és Hillary „szenvedélyesen összeölelkezett”. Auchinclossék továbbsétáltak. Amikor visszanéztek, ők ketten még mindig ott ültek és elmélyülten beszélgettek. „Akármit is mondott a feleségének, bejött.”

A szigeten töltött hetek alatt Hillary többször is felhívta anyját, aki a Rodham család pennsylvaniai faházában nyaralt Hugh-val, Tonyval és családjakkal, valamint Harry és Linda Thomasonnal. „Dorothy aggódott Hillary miatt, sőt mindkettejük miatt” – mondta a család egyik barátja. Rodhamék azt üzenték Billnek Thomasonék közvetítésével, hogy még mindig szeretik, ami jótékony hatással volt az elnök hangulatára. „Végig tudtak a problémájáról – mondta a barát. – Semmi új nem volt abban, ami történt, leszámítva azt, hogy mekkora ügy kerekedett belőle. Fel sem merült, hogy megszakítják vele a kapcsolatot. Tudták, hogy nem oldódott meg a problémája, és kiábrándító volt számukra, hogy ilyen messzire ment. De azért még szerették.”

Ahogy a nyaralás a végéhez közeledett, Billnek és Hillarynek meg kellett birkóznia a közvélemény növekvő ellenszenvével, amit az elnök a vádasküldtszék előtt tett tanúvallomását követően, televíziós beszédével keltett. David Broder veterán washingtoni politikai tudósító azt írta, „megdöb-

bentő” a hét hónapot végighazudó elnök önzése. „Egy vállalatvezetőt vagy katonatisztet egyből kirúgtak volna azért”, amit Bill tett. Broder vitakozott az elnök azon kijelentésével, miszerint „ez csak és kizárólag rájuk tartozik”. Úgy vélte, a botrány pontosan azért vált „mindenkit érintő ügyé”, mert Bill „semmi tiszteletet nem mutatott az általa betöltött magas hivatal iránt, és egész végig nem volt hajlandó megtenni, amire pedig csak ő lett volna képes: hogy tiszta vizet öntsön a pohárba”. Michael Kelly szintén a *Washington Post*-ban kritizálta az elnököt, amiért „egy fiatal női alkalmazottat használt fel szexuális céljaira”, és „hosszú, erkölcstelen csatába küldte mészárosait azok ellen, akik az igazat mondták... Clinton még akkor se tudott igazat mondani, amikor beismerte, hogy hazudott”.

Az ABC hálózat *This Week* című műsorában Cokie Roberts azt üzenete az elnöknek, hogy „szégyentelen példát állított gyermekeink elé”. Garry Wills a *Time* magazinban megjelent írásában felszólította Billt, hogy mondjon le. George Stephanopoulos azt írta a *Newsweek*-ben, hogy néhány demokrata már azt fontolgatja, hogy esetleg Gore-nak kellene átvennie a stafétát. Don Imus szabadszájú rádióműsorában, az *Imus in the Morning*-ban a következő leírást adták Bill Clintonról: „lűktető dorong, amire valaki szemet és lábakat aggatott”.

Monica Lewinsky úgy érezte Bill beszéde után, hogy az elnök csak azt sajnálja, hogy lebukott. „Sértett és dühös voltam – mondta. – Úgy éreztem, mintha egy utolsó senki lennék... Annyira önző és beképzelt volt... Az én családomra is gondolnia kellett volna.” Augusztus 20-án másodszor is megjelent a vádesküdszék előtt, és elmondta, hogy bántónak találja az elnök vallomását. Mivel Bill szerint a kezüket nem használták, úgy tűnt, mintha „kapcsolatuk kimerült volna abban, hogy ő orális szexben részesítette az elnököt, holott számára ez a kapcsolat sokkal többet adott”. Az elnök nyakatekert vallomása miatt hat nappal később Lewinsky harmadszor is kénytelen volt visszatérni az esküdszék elé, hogy részletesen kikérdezhessék minden egyes szexuális érintkezésükről. Végül azt vallotta, hogy Bill kilencszer „érintette és csókolta meg a meztelen mellét”, négyszer „izgatta” a nemi szervén keresztül, háromszor juttatta el az orgazmusig, tizenötöszer telefonszexelt vele, egy ízben pedig az elhíresült szivarral kényeztette.

Az elnököt saját pártja néhány tagja is éles kritikában részesítette. Pat Moynihan azt mondta, a beszéd „nem volt megfelelő”, ugyanis Bill vé-

gig Starrt támadta, ahelyett hogy nyilvánosan bocsánatot kért volna. Tom Daschle, Richard Gephardt és Dianne Feinstein helytelenítette az elnök tetteit, sőt, Gephardt „tűrhetetlenek” nevezte Bill viselkedését. Feinstein nagyot csalódott benne, mivel képes volt a szemébe hazudni. Ugyanakkor Robert Torricelli New Jersey-i szenátor, akit szintén félrevezetett az elnök, így nyilatkozott: „Nem zavar a dolog. Tudják, miért? Mert én eleve nem hittem neki.”

Mások viszont hajlandóak voltak Bill mögé állni. Al Gore egy időre megszakította hawaii családi nyaralását, hogy hivatalos nyilatkozatot tegyen, sőt még egy sajtókonferenciát is tartott. Az alelnök egyik közeli ismerőse szerint Gore „őszintén sajnálta Billt, mivel csúnyán rászálltak az ellenfelei”. Augusztus 26-án szerdán Pat Moynihannél Martha's Vineyard kiválóságai közül ketten is kiálltak Bill mellett. Nicholas Katzenbach, korábbi igazságügy-miniszter elmondta, tudomása van róla, hogy Moynihan vádemelést kíván kezdeményezni az elnök ellen, és arra kérte, ne tegye. Moynihan azt válaszolta, hogy „ő nem tervez semmi ilyesmit”. Robert Morgenthau, Manhattan kerületi ügyésze azért jelentkezett, hogy közölje Moynihannel: Kenneth Starr „nagy veszélyt jelent az elnökségre”. Másnap Bob Kerrey is telefonált, és elmondta, hogy nemrég kapott hívást az elnöktől, akivel „hosszan tárgyalt erről-arról; a beszélgetés lényege azonban az volt, hogy Moynihan állítólag lemondásra fogja felszólítani”. Bill arra kérte Kerrey-t, járjon közben nála. Amikor Kerrey rákérdezett, miért nem hívja fel ő maga Moynihant, azt felelte: „Nem tehetem.” Moynihan végül kénytelen volt kapcsolatba lépni korábbi beosztottjával, Mike McCurryval, és megkérni, hogy „legyen olyan szíves, vessen véget ennek az ostoba ügynek”.

Miközben Bill emberei felmérték a károkat, arra buzdították az elnököt, hogy tegyen még egy nyilatkozatot, amelyben nagyobb megbánást tanúsít. Augusztus 28-án, pénteken tett is egy erre irányuló kísérletet a Union Chapel-templomban a jórészt feketék lakta Oak Bluffsban, ahol Martin Luther King „Van egy álmom...” kezdetű beszédének harmincötödik évfordulóját ünnepelték. „Minél többet gyakoroljuk a bocsánatkérést, annál könnyebbé válik – mondta. – De nem elég kérni a megbocsátást: magunknak is nyitottnak kell lennünk rá.” Nemcsak elfelejtett bocsánatot kérni, nyegle hangvétele is hiteltelen volt, s ezzel még jobban magára haragította kritikussait.